

СЕРЕДНЬОВІЧНІ АСКЕТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ПЕЧЕРНОГО ЧЕРНЕЦТВА УКРАЇНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ

Розглянуто окремі групи печерних пам'яток аскетичного чернецтва українського Прикарпаття, котрі, після прийняття християнства, набули значного поширення. Акцентовано увагу на характерних особливостях їх виникнення, культовому значенні та практичному використанні представниками чорного духовенства.

Ключові слова: українське Прикарпаття, чернецтво, печерні порожнини, аскетизм, інокі.

Актуальність проблематики ґрунтується, передусім, на тому, що середньовічне чернецтво зробило вагомий внесок у скарбницю національної спадщини українського народу, зокрема у запровадження писемності, поширення літописання, розвитку культури, освіти, науки, мистецтва, різних виробництв, патріотичного виховання, виступало представниками міжнародної дипломатії, пропагувало цивілізовані міжнародні стосунки тощо. Однак, його минуле ще й досі залишається маловідомим.

Майже невідомою залишається історія печерного чернецтва, умови його проживання та діяльності. Тому вивчення проблематичних питань є важливим та актуальним питанням сучасної історичної науки.

Наукова новизна полягає у висвітленні, на основі використання різнотипних джерел, результатів наукових досліджень невідомих сторінок історії середньовічного чернецтва.

Основна мета публікації полягає у висвітленні особливостей чернечого аскетичного існування на землях українського Прикарпаття.

Завдання дослідження ґрунтуються на застосуванні традиційних та нетрадиційних методів та методичних прийомів дослідницької роботи.

Основу джерельної бази статті складають відомості писемних джерел, результати спелеологічних досліджень, рідкісні історіографічні дослідження авторів ХІХ–ХХ ст.

Певні аспекти досліджуваної проблеми висвітлювали І. Огієнко [1], М. Приселков [5], М. Доронович [11] та інші.

Серед багатьох регіонів України певними особливостями формування та розвитку середньовічного чернецтва виділяється українське Прикарпаття, яке, у порівнянні з іншими регіонами нашої країни, помітно різниться багатим й різноманітним природним ландшафтом, гористим рельєфом, відзначається давніми й різнотипними чернечими пам'ятками.

Відомий український релігійно-політичний діяч Іван Огієнко (митрополит Іларіон) стверджував, що початки чернечого руху та поява найдавніших монастирів на українських землях тісно пов'язані

з анахоретством [1, с. 89]. У християнстві анахорети (з гр. αναχρησις – відшельник, пустинник) називали ченців, що відмежовувалися від навколишнього світу, проживали у повній самотності, молитві, покаянні за суворими нормами, вимогами й правилами християнської чернечої аскези. Тому дуже часто анахоретів ще називають “аскетами”.

Варто зауважити, що середньовічне анахоретство охоплювало різні релігійні аскетичні течії та напрями. Визначальним, передусім, було місце й умови перебування аскета. Наприклад, помірковані анахорети селилися окремо, але поблизу монастирських осель, відшельники – у глибоких та важкодоступних лісових нетрях, пустинники – у віддалених від населених пунктів, безлюдних й пустинних місцях тощо.

Навіть скупі відомості Києво-Печерського патерика свідчать про те, що традицію анахоретства ще на початку XI ст. на українській землі приніс з Афону чернець Антоній Печерський. Характерні риси аскетизму можна простежити на прикладі коротких, нижче поданих описів з життя печерського патріарха (“обыкль единь жити..., не тръпя всякого мятежа и мълвы”, “затворися въ единой келии пещеры”), а також його учнів (Ісаакія) та послідовників (єпископа Микити, затворника Лаврентія, Івана Багатостраждального), які у повній темряві київського підземелля, “яко зракъ вынимаю челоуъку”, зуміли “невидънием и молчанием” досягнути “свѣт божественный”, “неизреченень” [2, с. 94–102].

Цінні наукові відомості щодо існування анахоретів у придністерських печерах знаходимо у працях дослідників XIX – початку XX ст. Варто зазначити, що багато науковців називає їх житловими спорудами пустинників, котрі, можливо, відображали певну тогочасну традицію авторів у означенні анахоретів. Зокрема, дослідник багатьох печерних порожнин Подністер’я М. Доронович на початку 80-х рр. XIX ст. писав, що на терені Дністра в XI і XII ст. пустинників було дуже багато. Їх поселення творили цілі колонії і займали місцевості так “... близько один від одного, що мало не самими межами відділялися...” [11, с. 25].

Християнське анахоретство дослідники вважають вагомим чинником протистояння давнім язичницьким традиціям та архаїчному суспільному світогляду східних слов’ян, які наприкінці X ст. мали давні і глибокі корені [3].

Про існування християнського анахоретства на землях українського Прикарпаття в часи середньовіччя, передусім, свідчать численні невеличкі одноосібні житлові печерні порожнини, які ще й досі зберігають характерні чернечі топонімічні назви (“Грот монаха”, “Келія схимника”, “Печера самотника” тощо). Важливо, що багато печерних пам’яток мають певні ознаки чернечого перебування.

Варто підкреслити, що упродовж багатьох віків на засадах встановлених норм і вимог аскетизму розвивався та удосконалювався. Тому побутування різних форм та напрямків аскетизму не є новим в чернечому християнстві. Аскетизм знайшов своє місце у багатьох інших стародавніх релігійх народів світу [4, с. 5–6].

Одним з характерних напрямів анахоретства було пустельництво. У християнстві ця течія бере свій початок від найдавніших часів до появи християнської релігії [4, с. 6–10]. Відомо, що саме ченці-пустельники стали засновниками першого християнського монастиря [5, с. 186–197].

Здебільшого свої невеличкі житла пустельники влаштовували далеко від мирських поселень. Для створення житлових споруд вони обирали глухі та відлюдні місця, важкодоступні гірські масиви, печерні порожнини, ґрунтові землянки тощо. Пустельництво було відмежоване від навколишнього світу і ховало від нього багато таємниць. Навіть у церковних та монастирських писемних джерелах безпосередніх свідчень про цю форму існування чернецтва збереглося дуже мало [6], що ускладнює наукове вивчення цього суспільного явища.

На думку І. Огієнка, багато ченців в часи Давньої Русі сприймали пустельництво, як короточасну акцію духовного самоочищення. У той же час в християнському пустельництві слід розрізняти: обмежене та довічне [7, с. 716].

Якщо довічне перебування іноків у відшельництві розглядали, як найвищу форму аскетизму, то обмежене відступництво трактували, як тимчасове фізичне випробування терпимості, покірності, відданості та сили волі того чи іншого іноків. Це, передусім, залежало від того, яку форму схими приймав чернець – малу чи велику.

Крім того, кожен із зазначених напрямів пустельницького існування ще поділявся на різні групи, які були представлені стовпниками, затворниками, печерниками, мовчальниками, дендритами тощо [4, с. 5–6]. Варто зазначити, що православне стовпництво та дендритство не набуло значного поширення не лише в Прикарпатті, а й на інших українських землях. Воно є більш характерним для Болгарії, Греції, Македонії [8].

Проте затворництво і печерництво в Україні отримало панівне значення. Сучасний київський дослідник Т. Бобровський стверджує, що більшість середньовічних ченців-пустельників на українських землях упродовж XI–XVI ст. намагалися реалізувати себе у печерництві [9, с. 12–15].

Можливо, певною мірою цьому сприяла значна кількість природних та штучних печерних порожнин, які були в Україні.

Значного поширення печерництво набуло і на Прикарпатті, але найбільше у тих місцях, де зафіксовано вихід на поверхню кам'яних основ гористого масиву. Зокрема, лише у районному містечку Миколаїв, що на Львівщині, та у його недалеких околицях зафіксовано понад 200 печерних порожнин [10, с. 232–256]. Значна їх кількість виявлено поблизу сіл Воля Велика, Поляна, Діброва, Ілів та ін. Встановити загальну кількість жител анахоретів на землях Прикарпаття в даний час неможливо, через низький ступінь вивчення проблеми. Щодо особливостей проживання середньовічних анахоретів на українських землях, то митрополит Іларіон зазначав, що живуть анахорети “одинцем ... в якихось невидних для стороннього розщілинах земних” [1, с. 95–96].

Місця розміщення невеличких одноосібних жител аскети приховували від людського ока. Крім того, невеликі розміри печерних камер, зазвичай, рідко привертають до себе увагу дослідників.

Найчастіше печерні порожнини самотників зафіксовано у важкодоступних місцях. Вони різняться між собою формами вхідних отворів. У багатьох випадках форма вхідного отвору безпосередньо залежала від природних умов її формування. Типологічно їх можна означувати як округлі, овальні, підтрикутні, приплюснуті та ін. Вхідні отвори у житлові камери анахоретів є невеликими та характерно звуженими, що, ймовірно, робили їх з метою забезпечення непомітного існування й збереження теплової енергії.

Появу різних специфічних форм треба пов'язувати з особливостями прикарпатського гірського рельєфу, реальним станом гористого масиву, в якому трапляються глибокі природні тріщини, кам'яні природні порожнини, поширення ерозійних процесів, а також заляганням м'яких пластів гіпсово-вапнякових відкладів у загальній гірській стратиграфії тощо.

У житлових камерах анахоретів жодного разу не вдалося виявити віконних чи вентиляційних отворів. Вхід у них мав універсальне призначення. Тому, крім входу та виходу вони одночасно слугували отвором для освітлення, доступу повітря та вентиляції житлової камери.

Певні відмінності простежено і в конструктивних формах житлових камер. Умовно їх можна поділити на житла сидячого та лежачого типу. Найбільшого поширення набули споруди куполоподібної форми, у яких вели лише сидячий спосіб існування. Ймовірно, що такі печерні камери чорноризців давньоруські автори називали “сєдаліша”. Ще в перших монастирях Фіваїди, засновником яких був Пахомій Великий, ченцям було заборонено користуватися ліжком для ночівлі, а вести лише сидячий спосіб існування [13, с. 77].

Фото 1 Фрагмент куполоподібного печерного житла анахорета біля с.Луб'яна на Львівщині.

Фото 2. Культова ніша у печерному житлі тунелеподібної форми Страдчанського печерного монастиря.

Одним з прикладів може слугувати житло анахорета, виявлене поблизу с. Луб'яна на Львівщині. На даний час вхід у споруду зруйнований, але залишилися характерні ознаки від входу та добре збережена частина житлової камери, що мала куполоподібну форму (фото 1).

Печерні камери анахоретів, вирубані у кам'яній основі, слід визначати за просторовою орієнтацією культових споруд та характерними ознаками індивідуального печерного чернечого житла кіновіального типу. Значення терміну “кінівія” вчені виводять від старогрецьких слів *κοινο* і “*βιος*”, що перекладається як “спільне життя” [7, с. 644]. У цьому випадку кіновію розглядають як одну із форм організації та існування статутного чернецтва.

У східних стінках житлових камер анахоретів часто можна побачити невеликі виділені полицки або заглиблені ніші, які, на нашу думку, мали культове призначення. Іноді на нішах простежуються сліди кіптяви (фото 2). Хоча мусимо зауважити, що в окремих камерах нішоподібних заглиблень немає, проте і в них добре виділяються сліди знарядь, що залишилися на кам'яних стінках від

вирубання печерних порожнин. Часто на кам'яній стелі, стінках житлових камер та вхідного коридору споруд добре простежуються глибокі природні тріщини.

В окремих печерних спорудах анахоретів, особливо у невеликих нішоподібних заглибленнях та поблизу них, у багатьох випадках є висічені зображення хрестів, хрестоподібних знаків, ліній, букв. Ці написи та зображення християнських релігійних символів у печерних порожнинах несуть на собі значну історичну інформацію. На думку Т. Бобровського, наявність старослов'янських письмен і християнських знаків властиві для житлових камер середньовічних ченців-ісихастів. Таку думку підтримує інший київський спелеолог – П. Нечитайло [12, с.171–176].

Загалом зустрічаються житлові споруди анахоретів куполоподібної, яйцеподібної, грушоподібної й інших форм. Такі житла є спорудами сидячого типу. Вони мають невелику площу та об'єм, належать до числа одноосібних житлових камер, що вимагав від ченця Типікон (чернечий статут).

Більшість житлових камер анахоретів мають чітко виражене природно-штучне походження. Досить часто їх фіксують у місцях існування природних раковин, ніш, тріщин та розколів гористого масиву, або в місцях залягання м'яких гіпсово-піщаних відкладів, де було легше розбудовувати житлову камеру. Зазвичай, житлові приміщення анахоретів мають нерівну, округлу або овальну форму. В середньому діаметр округлих споруд становить 1,1–1,3 м. Середня висота житлових камер коливається від 0,9 до 1,2 м.

Особливо складним, на нашу думку, видавалося проживання в кам'яних порожнинах у холодні пори року, адже житлові камери анахоретів не мають слідів від функціонування опалювальних пристроїв, а кам'яні стіни здатні швидко поглинати тепло.

Про важкі умови життя середньовічних ченців-аскетів у невеликих, тісних та незручних приміщеннях зазначали І. Огієнко, А. Пекар, Г. Федотов і інші дослідники. Аскетизм у християнстві був поширеним серед чоловічого та жіночого чернецтва. Умови дотримання вимог аскетизму як для чоловіків, так і для жінок, були суворими. Митрополит Іларіон щодо діянь аскетів на українських землях зазначав, що “як чоловіки, так і жінки, віддають своє тіло жажливим морозам або спекотному сонцю .... Живуть аскети ... одинцем. А їхні хатки мають таку широту й висоту, що в них не можна, ані просто стояти, ані спокійно нахилитися” [1, с. 96]. Таким чином, індивідуальні чернечі житлові споруди є цінними та важливими історичними об'єктами. Багато з них з часом під впливом різних чинників трансформувалися у протомонастирські та монастирські оселі. Це дає змогу простежити процес еволюції чернечих житлових структур від невеликих камер анахоретів до великих монастирських осель.

Загалом явище анахоретства в Галичині у середньовічні часи хоч і простежувалося, але ж не набуло такого значного поширення як, наприклад, на землях Близького Сходу чи Балканського півострова. Вірогідно, що основною причиною цього були реальні умови життя народу, які завжди надавали перевагу власним світоглядним уявленням і духовно освячували своїми звичаями й обрядами аскетичне існування. Тим не менше, анахоретство у різних його проявах стало одним з вагомих чинників, які не тільки значно впливали на формування та розвиток монастирів на галицьких землях у часи середньовіччя, а й сприяли поширенню та утвердженню християнської віри.

Список використаних джерел

1. Огієнко І. Українське монашество / І. Огієнко. – К., 2002. – 394 с.
2. Патерик Киевского Печерского монастыря. – Санктпетербургъ, 1911. – С. 94–102.
3. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М., 2002. – 592 с.
4. Chverenchuk M. Natura ed essenza della vita religiosa nel CCEO (cann. 410–411) / M. Chverenchuk. – Roma, 2000. – 319 s.
5. Приселков М. Д. Афтон в начальной истории Киево-Печерского монастыря / М. Д. Приселков // Известия отдѣлення русскаго языка в словесности. – С. Петербург, 1912. – № 2. – С. 186–197.
6. Руденюк В. Я. Тайны монастырских подземелий / В. Я. Руденюк. – Чернигов, 2006. – 64 с.
7. Монашество // Энциклопедический словарь / Издатели Ф. Брокгаузъ, И. Ефрон. – С. Петербургъ, 1896. – Т. XIX.
8. Польшванний Д. И. Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV вв. / Д. И. Польшванний. – Иваново, 2000. – 289 с.
9. Бобровський Т. Житлові споруди давньоруських печерних монастирів / Т. Бобровський // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. – Чернігів, 2002. – С. 12–15.
10. Корчинський О. Печери та печерні комплекси в місті Миколаєві на Львівщині та в його околицях / О. Корчинський // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2011. – Вип.15. – С.232–256.
11. Доронович М. З. Исторический очерк предградья г. Каменец-Подольскаго русских фолварок / М. З. Дороновичъ. – Каменец-Подольский, 1883. – 25 с.
12. Нечитайло П. Буквені знаки і написи у печерних монастирях Середнього Подністров'я / П. Нечитайло // Археологія Тернопільщини. – С. 230–237.
13. Нечитайло П. О. Печерні монастирі-фортеці у Середньому Подністров'ї / П. Нечитайло // Магістеріум. Археологічні студії. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 77.

Роман Берест

СЕРЕДНЕВЕКОВЫЕ АСКЕТИЧЕСКИЕ ПАМЯТКИ ПЕЩЕРНОГО МОНАШЕСТВА УКРАИНСЬКОГО ПРИКАРПАТЬЯ

Рассмотрено отдельные группы пещерных памятков аскетического монашества украинского Прикарпатья, которые после принятия христианства получили значительное распространение. Акцентировано внимание на характерных особенностях их возникновения, культовом значении и практическом использовании представителями черного духовенства.

Ключевые слова: украинское Прикарпатье монашество, пещерные пустоты, аскетизм, иконы.

Roman Berest

MEDIEVAL ASCETIC MONUMENTS OF CAVE MONKHOOD OF UKRAINIAN PRYKARPATTIA

Several specific groups of ascetic monuments of cave monkhood of Ukrainian Prykarpattia, which after the adoption of Christianity received widespread, are considered. Among others, the characteristic features of their origin, cultic meaning and use by black clergy members is highlighted.

Key words: Ukrainian Prykarpattia, monkhood, caves, asceticism, icons.